

KUTADGU BİLİĞ TÜRKÇESİNDEN ANADOLU AĞIZLARINA

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
gurer_gulsevin@yahoo.com

Özet

Kutadgu Bilig’de geçen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkiye Türkçesi yazı dilinde de vardır. Bazı kelimeler ise yazı dilinde bulunmamasına rağmen Anadolu ağızlarında yaşamaktadır. Bu makalede biz, önce, ağızlarda saklanmış olan kelimeleri listeledik (KB. Arat yayımı *elik* ‘dağ keçisi, yabani keçi’ = DS. *elik* (I) ‘dağ keçisi, karaca’, gibi). Daha sonra, ağızlardaki malzemeden yararlanarak Kutadgu Bilig’in okunma ve anlamlandırılması üzerinde bazı düzeltme önerilerinde bulunduk (KB. Arat yayımı *yüliüg* ‘saçı sakalı düzgün → DS. *yüliük*, gibi).

Anahtar Kelimeler : *Kutadgu Bilig, Anadolu Ağızları*

FROM KUTADGU BİLİĞ TURKISH TO DIALECTS OF ANATOLIA

Abstract

Written Turkey Turkish has a lot of words that were recorded in Kutadgu Bilig. Although some words don’t exist in written Turkey Turkish, they have been preserved in some dialects of Anatolia. In this article, I have, first of all, listed the words that have been preserved in the dialects. Then, I have suggested some ways on the correction of reading and giving meanings.

Key Words : *Kutadgu Bilig, Anatolian Dialects*

GİRİŞ

Anadolu’da Oğuzcaya dayalı olarak oluşturulan edebi yazı dilinin yanı sıra pek çok ağız hâlâ konuşma dili olarak yaşamaktadır. Bu ağızların içinde ise, aradan geçen bin yıla ve muazzam coğrafi uzaklığa rağmen, hala *Kutadgu Bilig* Türkçesinin unsurları yaşamaktadır.

Biz bu makalemizde Kutadgu Bilig’in Türkçesi ile Anadolu Oğuzcasını karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışacağız. Önce, Kutadgu Bilig Türkçesinde bulunup, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan, terk edilmiş olan bazı özelliklerin Anadolu ağızlarındaki devamlılığını göstermeye çalışacağız (Örn: *elik* ‘dağ keçisi, yaban keçisi’ KB. 79. beyit = *elik* ‘dağ keçisi, karaca’ DS. s.1717). Son bölümde ise, Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen şekillerin, Kutadgu Bilig’in okunma ve anlamlandırma işleminde yeni yorum ve katkıları üzerinde duracağız.

I. KUTADGU BİLİG'DE OLUP TÜRKİYE TÜRKÇESİ YAZI DİLİNDE KULLANILMAYAN, ANCAK TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA YAŞAYAN KELİMELER

Anadolu'ya gelen Oğuzlar, Orta Asya'daki ortak edebi yazı dilini kullanmak yerine, kendi diyalektlerini yazı dili haline getirmişlerdir. Bu yüzden, ses ve şekil özelliklerinin yanı sıra, söz varlıklarında da bazı farklı tercihleri olmuştur. Bu durum Kutadgu Bilig'in dili ile Türkiye Türkçesi karşılaştırıldığında daha açık görülür. Ancak Türkiye Türkçesinde kullanılsa bile ağızlarında yaşamaya devam eden pek çok kelime de saklanmıştır. Aşağıda bunlardan bazıları listelenmiştir. Ağızlara ait kelimeler, Derleme Sözlüğü'nden (DS.) alınmıştır:

Kutadgu Bilig'de (ARAT II)	Türkiye Türkçesi Ağızlarında (DS)
adaş : arkadaş, dost	adaş 1. Arkadaş, dost; 2. Kardeş, kardeş edinilmiş olan (DS.64)
ağ- : yükselmek, çıkmak	ağmak 1. Aşağı inmek; 2. Aşmak; ... 10. Yükselmek, yukarı çıkmak (DS.102)
al : hile	al Hile (DS.165)
alım : alacak, borç	alım (III) [→ algı (II)-3] Vergi (DS.s.218)
anık : hazır	anık (II) Hazır, mevcut (DS.s.268)
asıg : fayda, kar, kazanç	ası (III) (asıg, asık, assı) Fayda (DS.s.342)
asrakı : alttaki	asra Aşağıda (DS.s.347)
aşa- : yemek, aş yemek	aşamak (I) Yemek yemek (DS.s.350)
atık- : ad sahibi olmak, ismi yayılmak, meşhur olmak	atıkmak (I) 1. Kötü ünü çıkmak, 2. Ün kazanmak (DS.s.369)
aya- : acımak, korumak	ayamak [ayalamak I] 1. Uz kullanmak, kayırmak, korumak, 2. menetmek, 3. Karşı koymak, dayatmak, 4. Çok yüz vermek, şımartmak, 5. Serbest bırakmak, ... (DS.s.406)
ayak : çanak, kase, hadek	ayak (I) 1. Tas, maşraba, 2. Kadeh, 3. Bardak (DS.s.399)
basıt- : bastırmak	basitmek Hızla sokup yerleştirmek (DS.s.541)
başçı : başkan, baş, şef	başcı (I) [→ başçıl - 1] Başkan, başbuğ, lider (DS.s.556)
bayu- : zenginleşmek	baymak (I) [bayırmak] Zengin olmak (DS.s.579)
beki- : sağlamaşmak	bekimek 2. [→ berkimek-II] iyileşmek, sağlamaşmak (DS.s.602)
belgü : alamet, nişan	belgi (III) Nişan (DS.s.616)

belingle- : korkmak, ürkmek	belinlemek, belirlemek Şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşırarak (DS.s.618)
bert- : berelemek, yaralamak	bertmek 1 [-> bertilmek (I-1)] İncinmek, burkulmak, 2 [-> berkitmek I, 3] Yara azmak (DS.s.638)
botu : çocuk, yavru, bebek	bottu Kısa boylu (DS.s.744)
böke : pehlivan	böke (II) Güçlü, elebaşı, pehlivan yapılı (DS.s.767)
böri : kurt	börü (I) Kurt (DS.s.772)
bulak : pınar	bulak (I) 1. Kaynak, 2. çeşme (DS.s.785)
buyruk : müşavir, vezir	buyruk 1. Önder, amir, sözcü, 2. Emir (DS.s.808)
çal : alaca, kır	çal (VI) 1. Ala renk (DS.s.1047)
çibun : sinek	çibun Sinek (DS.s.1153)
eğın : sırt	eğın (II) [-> eyin II-1] 1. Vücut, beden, 2. Sırt, arka, 3. Göğüs kemiği (DS.s.1821)
elik : dağ keçisi, yabani keçi	elik (I) Dağ keçisi, karaca (DS.s.1717)
em : ilaç	em (I) İlaç, merhem (DS.s.1729)
etükçü : ayakkabıcı	etik (II) [-> edik I] 1. Köylü çizmesi, 2. Patik, çocuk ayakkabısı (DS.s.1664)
eymen- : utanmak, çekinmek	eymenmek 1. Korkmak, korkuyla canı sıkılmak, ürkmek, 2. Utanmak, sıkılmak, çekinmek (DS.s.1827)
idi : sahip, Rab, Tanrı	ıye 1. Koruyan, sahip, 2. Ev sahibi (DS.s.2573)
ig : hastalık, hasta	iğ Hastalık, dert (DS.s.2508)
ini : yaşça küçük kardeş	ini Kayınbirader (DS.s.2543)
iw- : acele etmek, koşmak, çırpınmak	ivmek 1. Acele etmek, 2. Çok istemek (DS.s.2572)
kadaş : kardeş, akraba	gadaş (II) [-> gada II] 1. Kardeş (DS.s.1888)
kadıt- / kayıt- : dikilmek, geri dönmek, yüz çevirmek, inat etmek	kayıtmak 1. Geri dönmek (DS.s.2702)
kargış : beddua	kargış İlenç, beddua (DS.s.2660)
karmak : çengel	garmak Olta, zincir çengeli (DS.s.1928)
kayır : kum	kayır (I) 1. Kalın kum, 2. İnce kum (DS.s.2700)
kırgıl : kırçıl	kırkıl (II) Allı karalı, kır renkte olan (DS.s.2829)
koldaş : arkadaş	koldaş Bir işi beraber yapan kimseler (DS.s.2910)
kuç- : kucaklamak	guçmak Kucaklamak, sevmek (DS.s.2187)

kulan : yaban eşeği	kulan İki üç yaşında dişi tay, kısırak (DS.s.2995) gulan (II) Üç dört yaşındaki dişi tay (DS.s.2191)
kurugsak : gönül	gursak 1. kursak, 2. Mide, 3. Kalp, 4. Akıl, 5. Yemek borusu (DS.s.2200)
kurut : peynir	kurut (I) 1. Kurutulmuş süzme yoğurt, 2. Çökelek (DS.s.3013) gurut 1. Suyu süzölmüş ayranla çökelek karışımının kurutulmuş şekli, 2. Çökelek (DS.s.2201)
küü- : beklemek	küymek (I) 1. Gözlemek, beklemek (DS.s.3056) güymek (I) Dayanmak, beklemek (DS.s.2242)
kişen : köstek	gişendilik Hayvanın ağzına gem gibi vurulan yular (DS.s.2085)
közüngü : ayna	gözüngü [→ gözgü] Ayna (DS.s.2184)
nelük : niçin, neden, nasıl	nelik (I) 1. Niçin, 2. Ne işe yarar (DS.s.3245)
okı- : 1. okumak, 2. çağırarak	okumak Düğün, mevlit vb. yerlere çağırarak (DS.s.3276)
okşa- : benzemek	okşamak [→ ohşamak (I)] Benzemek, andırmak (DS.s.3273)
öl : ıslak, yaş, nem	öl (I) Toprağın nemi, tavı (DS.s.3328) höl (I) 1. Az ıslaklık, 2. Yaş (toprak, çamaşır vb.) (DS.s.2430)
örtüm : müşhil	ötürmek (I) İshal, sürgün olmak (DS.s.3359)
sak : uyanık	sak (I) 1. Uyanık, tetikte, 2. Uykusu hafif kimse (DS.s.3516)
sanç- : sançmak, dürtmek, vurmak	sançmak 1. Saplama, batırmak, 2. Isırmak, sokmak (DS.s.3535)
saw : söz, haber, öğüt, nasihat	sav (I) 1. Söz, laf, dedikodu, 2. Bilgi, haber (DS.s.3551)
say : çakıl	say (I) 1. Düz, tabaka biçiminde ince yassı taş, 2. İri, büyük kaya (DS.s.3556)
sın- : kırılmak, bozulmak, incinmek	sımmak (I) Kırılmak (DS.3612)
süçig : tatlı; içilecek şey, şurup	süci Şarap (DS.s.3704)
süngük : kemik	sümüh / sümük (I) Kemik (DS.s.3713)
tamu : cehennem	tamu Cehennem (DS.s.3818)
tap- : tapmak, bulmak, kavuşmak; hizmet etmek	tapmak (I) 1. Bulmak (DS.s.3828)

tart- : tartmak, çekmek, uzatmak, çı-karmak	tartmak (II) Çekmek (DS.s.3836)
tetikik : zeki, akıllı	tetikik 1. Uyanık, 2. Çabuk davranan, çevik, 3. Becerikli (DS.s.3898)
ttd- : geri koymak, mani olmak	dıryan Akan suyun önüne kazık ve çalılarla yapılan bent (DS.s.1475)
tılmaç : tercüman	dılmaç Çeviren (DS.s.1497)
tiying : sincap	tiyin [-> tiyik (I)] Sincap (DS.s.3942)
tün : Gece	tün Gece (DS.4011)
tüne- : geceleme	dünemek (I) 1. Barınmak, 2. Uyumak (DS.s.1631)
tüs : renk, güzel, koku, rayiha	tüs Renk (DS.4014)
ul- : eskimek, dağılmak	ulmak 1. Çürümek, ezilmek, kokmak, 2. İncelip kırılmak, eskiyip üzülme, parçalanmak (DS.s.4034)
umunç : ümit, umut	umunç [-> umulcama] Umulan, beklenen, olması istenen şey (DS.s.4038)
ülüg : hisse, nasip, pay, kısmet	ülü (I) 1. Düğünde gönderilen çerez armağanı, 2. Çocuklara verilen küçük armağan, 3. Sadaka, 4. Armağan, 5. Pay, kısmet (DS.s.4064)
ülüş : hisse, nasip, pay, kısmet	ülüş (I) Komşuların birbirine gönderdiği yemek (DS.s.4064)
ür- : üfleme	ürmek (II) Üfleyerek şişirmek (DS.s.4070)
üyük : sulak yer, bataklık	üyük (II) Cıvık çamur (DS.s.4084)
yağı : düşman	yağı Düşman (DS.s.4119)
yakşı : güzel, iyi	yağşı İyi, güzel, değerli (DS.s.4124)
yalavaç : elçi, peygamber	yalvaç Peygamber (DS.s.4150)
yıra- : uzaklaşmak	yıramak Uzaklaşmak (DS.s.4273)
yırak : uzak	yırah /yırak Uzak, ırak (DS.s.4273)
yırla- : terennüm etmek, zikretmek	yırlamak 1. Şarkı, türkü söylemek, 2. Koşuk okumak (DS.s.4274)
yiti : keskin	yiti 1. Çok acı ya da ekşi, 2. Tatlı, 3. Tadı sertleşmiş, keskinleşmiş (DS.s.4281)
yod- : silmek, bozmak	yoymak (IV) 1. Yazılan yazıyı silmek, bozmak, 2. Bozmak, işe yaramaz duruma getirmek (DS.s.4301)
yond : at	yont Başıboş hayvan (DS.s.4294) yund At (DS.s.4320)
yumuş : hizmet, vazife	yumuş İş, hizmet buyruğu (DS.s.4318)
yülüg : saç sakalı düzgün	yülük Sakalsız (DS.s.4330)

Türkiye'ye yerleşmiş muhacir bölgelerinden derlenen bazı sözler de Derleme Sözlüğü'nde gösterilmiştir. Biz, bu tür kelimeleri yukarıdaki listeye katmadık. Bunlardan birkaç örnek:

Kutadgu Bilig'de (ARAT II)	Türkiye Türkçesi Ağzlarında (DS)
ıduk : kutlu ve mübarek olan, mukaddes	ıyih kün Pazar günü (KARAÇAY AŞİRET) (DS.s.2498)
ışan- / ışen- : itimad etmek, inanmak, güvenmek	ışanmak Güvenmek (KIRIM GÖÇMENLERİ, İst; KARAÇAY AŞİRETLERİ.....) (DS.s.2494)
köp : çok	köp (II) Çok (KIRIM GÖÇMENLERİ)
ong : sağ, sağ taraf, doğru	oñ (I) Sağ (RUMELİ GÖÇMENLERİ) (DS.s.3280)
orun : yer, mekan, mevki	orun (I) Yer, oturacak yer (DS.s.3290)
tör : başköşe	tör Evde ya da odada saygıdeğer kişilerin oturduğu başköşe (KIRIM GÖÇMENLERİ) (DS.s.3983)

Derleme Sözlüğü'ndeki bazı kelimeler için sadece tek bir referans verildiği görülmektedir. Bunlardan bir kısmı, o zamanki derleyicilerin yanlış tespitleri olabilir. Hatta, Hasan Eren'in belirttiği gibi, bunlardan bir kısmı, eski metinlerde rastlanmış olan bazı sözlerin derleyiciler tarafından kendi yörelerinde kullanılmıyormuş gibi gösterilmelerinden de kaynaklanmış olabilir. Biz, yukarıdaki listeye bu tür örnekleri almadık. O tür kelimelerden bazıları şunlardır:

Kutadgu Bilig'de (ARAT II)	Türkiye Türkçesi Ağzlarında (DS)
çaw : şöhet, şan, ses	çav (V) Şöhret (DS.s.1093) (tek örnekte)
çıgay : fakir, yoksul	çıgay Fakir (DS.s.1158)
kıw : kut, devlet, mutluluk	kıv (I) Yazgı, baht (DS.s.2849)
kirtü : gerçek	kirti (I) Ciddi, doğru (DS.s.2882)
komıt- : heyecanlandırmak, coşturmak	komutmak Harekete geçirmek (DS.s.2917)
öç- : gitmek, sönmek	öçmek Sönmek (DS.s.3309)
öd : zaman, vakit	öd (I) Zaman (DS.s.3309)
sandvaç : bülbül	sanduvaç Bülbül (DS.s.3536)
serin- : sabretmek	serinmek (II) Sabırla beklemek (DS.3589)
simiş : simiş, çekirdek	simişka / sımışka Ayçiçeği (DS.s.3637)
yıpar : misk	yıpar Güzek koku (DS.s.4272)

Türkiye Türkçesindeki bazı kelimeler de, Cumhuriyet'ten sonraki dil devrimi sürecinde eski metinlerden taranarak diriltilmiş ya da halk ağzından derlenerek yazı diline sokulmuş sözlerdir. Türkiye Türkçesi yazı diline sonradan sokulmuş bu tür kelimelerden bazıları ise şunlardır: *orun, sav, tılmaç/dılmaç*, vs.

II. YAŞAYAN AĞIZLARDAN YARARLANARAK KUTADGU BİLİĞ'İN OKUNMA VE ANLAMLANDIRILMASINDA ÖNERİLEBİLECEK BAZI DÜZELTMELER

Bugüne kadar yapılan pek çok çalışma sonucunda, Kutadgu Bilig'in metni Latin ve Kiril harflerine çevrilmiştir. İngilizce (DANKOFF) ve Rusça'ya (İVANOV) tercüme edilmiş, yaşayan bazı Türk lehçelerine de aktarılmıştır (ÖLMEZ I). Ancak Türk kültürü için son derece önemli olan bu eserin okunmasında ve anlamlandırılmasında, elbette, bazı güçlükler de vardır. Biz, Kutadgu Bilig'de bulunup Türkiye Türkçesi ağızlarında da saklanmış olan kelimeleri incelediğimizde, R.R. Arat tarafından yayımlanan çalışmalarda bazı okuma ve anlamlandırma düzeltmeleri önerebileceğimizi gördük. Bunlar aşağıda sunulmuştur:

A. Okunma konusundaki düzeltmeler:

1. **yülüg** : saç sakalı düzgün (2208, 2217, 2854 ...) (ARAT III, 562) (düzeltilsin → **yülük**)

Bu kelime, “**yüli-**” fiilinden yapılmış bir sıfattır. Sondaki “kef” harfi, “g” de okunabilir, “k” de okunabilir. R.R.Arat, “g” okumayı tercih etmiştir. Ancak, günümüz diyalektlerindeki şekiller, bunun 11. yüzyıldaki metinlerde “k” ile okunması gerektiğini gösterir. Bilindiği gibi 11. yüzyıl ortak edebi yazı dilindeki kelime sonu “g” sesleri, Oğuzcada erimiş ve kaybolmuştur (sarığ >> sarı, gibi). Eğer, yukarıdaki kelime 11. yüzyılda “**yülüg**” olmuş olsa idi, günümüz Anadolu ağızlarında sondaki “g” sesinin erimiş olması gerekirdi. Oysa, bu kelime Derleme Sözlüğü'nde “**yülük** : sakalsız” olarak tespit edilmiştir. Ayrıca yine bilindiği gibi, Türk dilinde fiillerden genellikle “-k” ile sıfat, “-g” ile isim türetilmektedir. Türk dilinin morfolojik özelliklerine göre de bu kelimenin Kutadgu Bilig'de “**yülük**” okunması daha uygundur.

2. **tetig** : zeki, akıllı (279, 883, 3968 ...) (Bu kelime metinde sürekli “**tetig**” olarak yazılmış. Dizin'i hazırlayanlar, bizim de aşağıda belirttiğimiz gerekçelerden dolayı olsa gerek, kelimeyi “**tetik**” olarak sözlüğe koymuşlardır.) (ARAT III, 439)

Kutadgu Bilig'de “**tetig**” şeklinde olabilecek bir kelime, bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında sonundaki ünsüz erimiş olarak bulunmalıdır. Oysa, Türkiye Türkçesi ağızlarında bu kelime “**tetik** : 1. Uyanık, 2. Çabuk davranan, çevik, 3. Becerikli” olarak tespit edilmiştir. Kelime Kırgızcada da “**tetik**” şeklindedir. Demek ki, eski şeklinin sonundaki ünsüz “k” olmalıdır.

3. çibun : sinek (6601, 3399, 5215) (ARAT III, 129)(düzeltilsin → **çipun**)

Arap harfleri ile “*cim + be + vav + nun*” olarak yazılan bu kelimenin başındaki harf, Türkçede hem “c” hem de “ç” seslerini gösterebilmektedir. Türkçenin kelime başı ünsüzlerinin kuralına göre, bunun “ç” olması gerektiği bilinmektedir. R. R. Arat da bunu zaten “ç” ile okumuştur. Kelimenin içindeki, “be” harfi de Türkçede hem “b” hem de “p” seslerini temsil edebilir. R. R. Arat bu örnekte “b”yi tercih etmiş ve “**çibun**” okumuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu kelime “**çibun**” ve “**cibin**” şeklinde geçer. Bugünkü “b”li şekiller, bu kelimenin Eski Türkçede “b” ile söylenmemiş olduğunu gösterir. Çünkü Eski Türkçede “b” ile olsa idi, bugün “v”ye dönmüş olması gerekirdi. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki “**çibun**” kelimesinin Eski Türkçe şekli “**çipın /çipun**” olmalıdır. Peki, Eski Türkçedeki “p”li bu kelimenin Kutadgu Bilig’deki durumu ne olmalıydı. “p” ile mi söylenmekteydi, yoksa iki ünlü arasındaki “p” sesi 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesinde ötümlüleşerek “b” olmuş olabilir mi idi?. Böyle bir durumda, Kutadgu Bilig’de kelime içinde “b” ile yazılan diğer Türkçe kelimeleri R. R. Arat’ın okuyuşuna bakmak gerekir. Arat, aynı tarzda olup bugün “p” ile kullanıldığını bildiğimiz kelimeleri “p” şeklinde aktarmıştır: **çapar, kapug, kapuş, sarp, tap-/tapıg**, vb. Demek ki, Arat da 11. yüzyılda iki ünlü arasında bir ötümlüleşmenin varlığını düşünmemektedir. O halde, “**çibun**” okunan kelime de “**çipun**” olarak düzeltilmelidir.

4. eksük : eksik (3743, 4978) (ARAT III, 144) (düzeltilsin → **egsük**)

Bu kelimenin tarihi metinlerde “*egsük, egsü-*” olarak okunması gerektiğini daha önce M. Ölmez söylemiştir (ÖLMEZ II). Çünkü, kelimenin Türkiye Türkçesi ağızlarında “**ēsik**” şekli de vardır. Ağızlardaki kelimenin ilk ünlüden sonraki ünsüz erimiş ve ünlüsü uzamıştır. Bilinen ses değişmesi eğilimlerine göre, “k” ses erimez. Ünlüden sonraki “g” sesinin erimesi ise Anadolu Türkçesinde yaygın bir eğilimdir (*sağlam > sâlam*, vb.) Burada, ilk şekilde “k” sesi olduğu ve sonradan “g”ye döndüğü ve daha sonra eridiği ise düşünülemez. Çünkü, ikinci hecenin başında, yani söz konusu ünsüzden hemen sonra “s” ünsüzü vardır. Ötümsüz olan bu “s” ünsüzü, yanındaki ünsüzü asla ötümlüleştirmez, aksine, eğer ötümlü bir ünsüzün yanında ise onu ötümsüzleştirir. Şu örnek, durumu açıklar: *ög+süz > öksüz*. Eski Türkçedeki “*ög*” (anne) kelimesine “+süz” eki getirilmiş ve “*ögsüz*” türetilmiştir. Ancak, “s” ünsüzü yanındaki “g” sesini ötümsüzleştirerek “k” yapmıştır. Hatta, ilk hecenin sonundaki orijinal “g” sesi, ötümlüleşmeden önce, bazı ağızlarda eriyerek ünlüyü uzatıp kaybolmuştur. Yani, *ögsüz* kelimesi iki ayrı şekle dönüşmüştür: 1. *öksüz* (ötümsüzleşme), 2. *ösüz* (erime).

Bugünkü “**eksik**” şeklinde de yukarıdakine benzer bir gelişme olmuştur. Kelimenin aslı “**egsük**” olmalıdır. Bugün görülen “**eksik**” ve “**ēsik**” şekillerinde ilkinde “ötümsüzleşme”, ikincisinde ise “erime” meydana gelmiştir. O halde bu kelime Kutadgu Bilig’de “**egsük**” olarak düzeltilmelidir.

B. Anlamlandırma konusundaki düzeltmeler:

1. Kutadgu Bilig **kişen** : köstek (314, 316, 1837 ...) (ARAT III, 261) 701,

TTk. Ağızları **gişendillik**: Hayvanın ağzına gem gibi vurulan yular (DS.2085)

Bir kelimenin birbiriyle ilgili, farklı birkaç anlamı olabilir (*kırıl-* : 1. fiziki olarak bir maddenin kırılması, 2. beklenmeyen bir davranış ya da sözden dolayı insanın kırılması). Elbette, Kutadgu Bilig'in döneminde de kelimelerin birden çok anlamı vardı. Biz, metinlerde geçen kadarı ile tarihi dönemleri tespit edebilmekteyiz. Eğer elimizdeki metinlerde geçmişse, o kelimenin ilgili anlamını tarihi eserlerde tespit etmiş oluyoruz. Ancak, o dönemlerde dilde olsa bile yazılı metinlere yansımamış olan bir anlamını, eskiden yoktu diye düşünemeyiz. Bu durumda, yaşayan diyalektlerin karşılaştırmalı incelemeleri bize yardımcı olmaktadır. Örnek: Divanu Lügati't-Türk'te gösterilen kelimeler, Kaşgarlı Mahmut'un tespit ettiği, derleme yaptığı bölgelerde ve edebi ürünlerde geçen kelimelerdir. Kaşgarlı Mahmut'un verdiği örneklerde bir kelime farklı yerlerde geçmiş ve farklı anlamları ile gözükmüşse, 11. yüzyıldaki durumunu net olarak görüyoruz. Ancak, Kaşgarlı'nın derlediği metinlerde geçmeyen bir kelime ya da metinlerde sadece bir anlamı ile görülen bir kelime, 11. yüzyıl Türkçesinde yoktur denilemez.

Kutadgu Bilig tercüme edilirken, elbette, en önce başvurulacak kaynak, kendisi ile aynı dönemde yazılan Divanu Lügati't-Türk olacaktır. Önemli sayıdaki kelimenin anlamı, Kaşgarlı'nın sözlüğünde verilmiştir. Ancak, Kaşgarlı'da geçse bile sadece bir anlamı ile kaydedilmiş olan kelimeler de vardır. Yanılgılar bu noktada başlamaktadır. Tarihi metinleri inceleyenler, bazen, kelimenin Kaşgarlı'daki anlamına bakmakla yetinmektedirler. Oysa Kaşgarlı'nın sözlüğüne girmemiş başka anlamların olabileceği de bir gerçektir. İşte buna güzel bir örnek, "**kişen**" kelimesidir. Kaşgarlı bunu **seş-** maddesi için verdiği örnek cümlede kullanmıştır: *er attın kişen seşdi* (DLT.135b.15). Cümle, '*adam, attan köstek çözdü*' şeklinde Türkçeye çevrilmektedir. Arapçada kullanılan kelime "köstek" anlamındadır. Ancak bugünkü diyalektlerde durum farklıdır. "Köstek" için birçok lehçede farklı kelimeler kullanılır (*çidar, buhov, tışav, bıgav, sınıyr, tusav, şider, tusamis, toşō, çider, bogav, zınçır, kösse, duşak, çida*). "**kişen**" kelimesi ise Yeni Uygurcada "köstek" anlamıyla yaşamaktadır. Türkiye Türkçesi ağzlarında ise bu kelimenin "yular" anlamı da vardır. O halde, "**kişen**" kelimesinin, en azından iki anlamı olduğunu bilmekteyiz: "1. köstek, 2. yular".

Kaşgarlı Mahmut'un eserinde "**kişen**" sözü bir kez geçmektedir, doğal olarak da iki anlamdan sadece birisi kaydedilmiş olmaktadır. DLT'de tek örnekte rastlandığı için sadece bir anlamı verilen bu kelimenin, 11. yüzyılda da ikinci anlamı ile de kullanılmış olabileceği düşünülmelidir. Nitekim, Kutadgu Bilig'in Türkiye Türkçesine aktarılmasında, R. R. Arat, bu kelimeyi devamlı "köstek" olarak anlamlandırmıştır.

<i>yıpar kızlese sen yadı belgürer bilig kızlese sen tilig ülgürer (312)</i>	Miski gizlersen kokusundan belli olur; bilgiyi saklarsan, dili ayarlamasından belli olur.
<i>bilig baylık ol bir çıgay bolgusuz teqip ogri tewlig anı algusuz (313)</i>	Bilgi hiçbir zaman fakirliğe düşmeyen bir servettir; hırsız ve dolandırıcının ona eli erişemez ve alamaz.
<i>kişen ol kişiğe bilig hem ukuş kişenlig yaragsızka barmaz öküş (314)</i>	Bilgi ve akıl insan için bir köstektir; köstekli olan yakışıksız şeylere pek gitmez.
<i>sevügrek atın er kişenlig tutar kereklig atın kör küdezlig tutar (315)</i>	İnsan çok sevdiği atını köstekli tutar; lüzumlu atını muhafaza altına alır.
<i>kişenlig küremez kerekçe yorur tuşaglig yıramaz tilekçe barır (316)</i>	Köstekli olan kaçamaz, istenildiği kadar yürür; bukağılı olan uzaklaşamaz, istenilen yere kadar gider.

Yukarıdaki cümlelerin aktarılmasında, bilgi ve akıl “köstek” olarak anlamlandırılmış. Metnin akışında, bilginin önemi, onun saklansa bile kendini belli ettiği, hiçbir zaman kaybolmayacağı ve hırsızların da onu çalamayacağı anlatılıyor, ardından da “kişen”e benzetiliyor. “kişen” kelimesinin sadece “köstek” anlamı varmış gibi düşünüldüğünden de, anlamda bozukluk oluyor. Bizce, metinde anlatılan “bilgi”, insan için “köstek” değildir. Olsa olsa “yular”dır. Yani, bilgi insana köstek olmaz, onu gideceği yere ulaşmaması için kösteklemez. Bilgi, insan için yular gibidir. Nereye gideceğini hesaplarken onu kullanır, kendisine yularla istikamet belirler. “Yular” varsa doğru yol bulunur, yani bilgi varsa doğruya erişilebilir.

Bu yüzden, Kutadgu Bilig’de “köstek” anlamı verilen “kişen” maddesinin karşısına “1. köstek, 2. yular” anlamı verilmeli ve metin içerisinde geçen “kişen” kelimeleri tekrar kontrol edilerek ilgili yerde hangi anlamda ise o şekilde tercüme edilmelidir.

2. Kutadgu Bilig: **atık-** : ad sahibi olmak, ismi yayılmak, meşhur olmak (246, 928, 2338) (ARAT III, 36)

TTk. Ağzıları : **atıkmak** (I) 1. Kötü ünü çıkmak, 2. Ün kazanmak (DS.s. 369)

<i>kayu edgü öknür kör edgü için atıkmış isiz ahur öknür küçün (928)</i>	Bak, hangi iyi iyiliğinden dolayı peşiman olmuştur; kötü ne kadar şöhret sahibi olursa olsun sonunda peşiman olur.

Kelime, Kutadgu Bilig’in dizininde sadece “ad sahibi olmak, ismi yayılmak, meşhur olmak” verilmiştir. Anadolu ağzlarındaki “kötü ünü çıkmak” anlamı

düşünülmemiştir. Oysa, yukarıdaki örneklerde “*atık-*” fiili “*kötü ünü çıkmak*” olarak anlaşılabilir.

3. Kutadgu Bilig : aya- : acımak, korumak (1494) ARAT III, 45)

TTk. Ağızları : **ayamak [ayalamak I]** 1. Uz kullanmak, kayırmak, korumak, 2. menetmek, 3. Karşı koymak, dayatmak, 4. Çok yüz vermek, şımartmak, 5. Serbest bırakmak, ... (DS.s. 406)

<i>ayama ogul kızka berge yitiir ogul kızka berge bilig ögretür (1494)</i>	Gerekirse, oğla-kıza acmadan dayak at; dayak oğla-kıza bilgi öğretir.

Burada, “*ayama*” denildiğinde “*acıma!*” anlamı verilmiş de olabilir, “*şımartma!*” anlamı da verilmiş olabilir. En azından, sözlük cildinde bu anlam da eklenmelidir.

4. Kutadgu Bilig : kurut : peynir (4442) (ARAT III, 293)

TTk. Ağızları : **kurut (I)** 1. Kurutulmuş süzme yoğurt, 2. Çökelek (DS.s. 3013)

<i>kımız süt ya yüng yağ ya yogrut kurut yadım yak idiz hem erej ewke tut (4442)</i>	Kımız, süt yahut yün, yağ ve yoğurt ve peynir ile evin rahatını temin eden yaygı ve keçe hep bunlardan gelir.

DLT’de de “*kurutulmuş yoğurt*” anlamı verilmiş, Türkiye Türkçesi ağzlarında da bu anlamda kullanılıyor. Kırgızcada da “*kurutulmuş yoğurt*” demek olduğu biliniyor. O halde, bu kelimenin anlamı ve beyitin tercümesi düzeltilmelidir.

5. Kutadgu Bilig : tüne- : geceleme (489, 4415, 6571) (ARAT III, 479)

TTk. Ağızları : **düne-** : 1. Barınmak, 2. Uyumak (DS.s. 1631)

<i>mungadı muyanlıkta tüşti barıp kiçe yattı anda tünedi serip (489)</i>	Canı sıkıldı; nihayet gidip bir imarethaneye indi ve orada yatarak, sabırla geceyi geçirdi .

Cümleden de görülebileceği gibi, Türkiye Türkçesi ağzlarındaki “uyumak” anlamı, yukarıdaki beyite daha uygun düşmektedir.

6. Kutadgu Bilig : **ul-** : eskimek, dağılmak (6415) (ARAT III, 492)

TTk. Ağızları : **ul-** : 1. Çürümek, ezilmek, korkmaz, 2. İncelip kırılmak, eskiyip üzülme parçalanmak. (DS.s.4034)

<i>diriga sening teg kişiler ölip kara yirde yatsa süngüki ulup (6415)</i>	Senin gibi insanlar ölür ve kemikleri toprak altında dağılmış yatarsa, çok yazık olur.

Türkiye Türkçesi ağzlarındaki “*çürümek*” anlamı, yukarıdaki beyite daha uygun görünmektedir.

SONUÇ

Kutadgu Bilig 11. yüzyıl Orta Asya ortak edebi Türk yazı dilinin en güzel örneklerindedir. 11. yüzyıldan sonra batıya gelen Oğuzlar, Anadolu’da kendi diyalektlerine dayanan yazı dillerini kurmuşlardır.

Ortak edebi yazı dilinin kullandığımız 11. yüzyıldan bugüne kadar geçen 10 yüzyıla rağmen, Anadolu ağzlarında hala Kutadgu Bilig Türkçesinin kalıntıları bulunmaktadır. Hatta tarihi metinleri okuma ve anlamlandırma işleminde bu kalıntılar önemli ölçüde yararlanılabilir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALARI

- ARAT I. R. R. Arat, 1979, **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK Yayınları, (ikinci baskı) Ankara, LIX+656 s.
- ARAT II. R. R. Arat, 1985, **Kutadgu Bilig II Çeviri**, TTK Yayınları, (üçüncü baskı) Ankara, 477 s.
- ARAT III. R. R. Arat, 1979 (neşre hazırlayanlar: K.Eraslan, O.F. Sertkaya, N.Yüce), **Kutadgu Bilig III İndeks**, TKAE. Yayınları, İstanbul,565 s.
- BAZEN L. Bazen, 1988, “*Başlangıcından Bu Güne Türk Yazı Dili*”, **Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 1988 2(1), Elazığ, s.61-73.
- CANPOLAT M. Canpolat, 1992, “*Eski Anadolu Türkçesinde belirtme durumu (Accusative) ekinin kökeni üzerine*” **Türkoloji Dergisi X**. Cilt,1 Sayı, DTCF Yayınları, Ankara, s.9-11.
- ÇAĞATAY S. Çağatay, 1972, **Türk Lehçeleri Örnekleri II. Yaşayan Ağız ve Şiveler**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, s.256.
- DANKOFF R. Dankoff, 1983, **Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)**, The University of Chicago Pres, Chicago abd London.

- DS, 1963-1982, Türk Dil Kurumu, **Derleme Sözlüğü**, I-XII Cilt, TDK Yayınları, Ankara.
- ECKMANN J. Eckmann, 1958, “*Çağatay Dili hakkında Notlar*”, **TDAY Belleten**, s.126.
- ERCİLASON I. A. B. Ercilasun, 1984, **Kutadgu Bilig Grameri – Fiil –**, Gazi Üniversitesi yayımları, Ankara, s.162.
- ERCİLASON II. A. B.Ercilasun, 1991, **Karşılaştırmalı Türk lehçeleri Sözlüğü I**, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, s.1027-1122.
- GÜLSEVİN I. G. Gülsevin, 1989, “**Ahmed-i Dâ’î: Miftâhu’l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri- Söz Dizini)**”, İnönü Üniversitesi Doktora Tezi, Malatya,C.I., s.256.
- GÜLSEVİN II. G. Gülsevin, 1997 **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK, Ankara, s. 104.
- GÜLSEVİN III. G. Gülsevin, 2003, “*Oğuzca Olmayan Tarihi Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü’l-Feradis Örneği*”, **46 th Meeting of Permanent International Altaistic Conference/22-27 Haziran Ankara**.
- GÜLSEVİN IV. G. Gülsevin, 2004, “*Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları*”, **S. Amancolovskie Okuwları**, Kazakistan 7-8 Ekim 2004, Öskemen, s.119-125.
- İVANOV Yusuf Balasagunskiy, 1983, **Blagodatnoye znaniye**, Çev.S. İvanov, Moskova, 558 s.
- KARAAĞAÇ G. Karaağaç, 1997, **Lütfi Divanı**, TDK., Ankara, s.XXII-XXXI.
- KAŞGARLI Kaşgarlı Mahmut bu ekin Oğuzca olduğunu kaydetmiştir. DLT.II. s.48-49.
- KAYMAZ Z. Kaymaz, 2002, “*Hoca Ahmet Yesevi’nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurlar*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 139, Ağustos, **Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı**, s.155-162.
- KORKMAZ Z. Korkmaz, 1975, “*Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler*”, **Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı**, 1972, Ankara, s.433-446.
- ÖLMEZ I. M. Ölmez, 1995, “*Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri*”, **Kebikeç**, 1995, Yı:1, Sayı:1, Ankara, s.43-52.
- ÖLMEZ II. M. Ölmez, 2004, “*On Lexical Problems in Dialectological Studies in Turkey*”, **Workshop on Turkish Dialects**, Orient Institute of the German Oriental Society, 19-20 November, İstanbul.
- TEKİN Ş. Tekin, 1976, **Maytrısimit**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.